

חמדעת

כתב עת רב-תחומי

כרך י

עורכים

ד"ר אסתר אזולאי

ד"ר ישעיהו בן-פזי

חמדת הדרום
מכללה אקדמית לחינוך
HEMDAT HADAROM
College of Education

"תאורה היסטורית" - פרשנות דתית למושג "רוח הזמן" בהגותו של דניאל שליט

רבקה רביב

בדיון שלפנינו נעמוד על מקומו של המושג "תאורה היסטורית" בהגותו ההיסטוריוסופית של דניאל שליט וביחס שלו למושג "רוח הזמן" (*Zeitgeist*). נפתח בהסבר המושג "רוח הזמן" במובנו הראשוני ולקשר שבינו לבין דמיון בין-תרבותי. ולאחר מכן נדון בהגותו של שליט ובהקשרים השונים שבהם הוא משתמש במושג "תאורה היסטורית". נבקש להוכיח ששליט מעניק באמצעותו פרשנות דתית למושג "רוח הזמן" תוך כדי הרחבתו למושג המתייחס לתרבויות שונות בנות אותה התקופה ולזיקה שביניהן.

המושג "רוח הזמן"

הדמיון בין מגמות ואפנות בתחומי חיים שונים באותה תקופה היסטורית הוא תופעה מוכרת שכבר במאה המאה התשע עשרה הגדיר אותה הרדר כ"רוח הזמן". אחד ההסברים למשמעותו של המושג הזה הוא הסברו של הגל:

אין אלא רוח אחת; התפתחות הרוח היא מהלך התקדמות אחד עקרון אחד, אידיאה אחת, אופי אחד, והוא-הוא המגיע לידי ביטוי בעיצובי-הצורה למיניהם. לזאת אנו קוראים רוח-הזמן. רוח זו איננו משהו שטחי, משהו הנקבע קביעה חיצונית; יש להכירה לא מתוך התכונות החיצוניות הקטנות, אלא מתוך עיצובי-הצורה הגדולים. הפילוסופיה היא אחד מעיצובי-הצורה האלה, כלומר, היא קיימת בעת ובעונה אחת עם דת מן הדתות, עם חוקת-מדינה כלשהי, עם אמנות, מוסריות, מדע ועוד.¹

כהן רואה בתפישתו של הגל השתקפות של חזון כמעט דתי "מעין רוח-הקודש במובן הנוצרי, המולידה ומחוללת נסים".² מכל-מקום הגל עצמו לא תלה את הדברים באמונתו הדתית, ולמעשה שאלת הגורם ליצירת רוח הזמן נשארה עלומה. גתה בביקורתו הנוקבת על הגל התנסח בזלזול כנגד התפישה הזו.³ מכל-מקום

1 ראו: ג'פ הגל, מבוא לתולדות הפילוסופיה (תרגום: מ' בן אשר; ערך: י' פליישמן), ירושלים תשכ"ג, 107.
2 ראו: י' כהן, פסקי טעם: מסות על ספרות וסופרים, תל אביב תשמ"ב, 46.
3 במילים הבאות: "ומה שרוח הזמן נקרא בפניכם אינו אלא בבואת רוחכם, שבה משתקפת מראת המאה - אבוי למציץ בה. זה חזיון סרק!" ("יו"פ גתה, פאוסט [תרגום ניצה בן-ארי], תל אביב תשס"ו, 57). מעניין לציין כי המיסטיקאי, רודולף שטיינר, שראה את גתה כמורו וכמקור השראתו, דווקא מבסס ומחזק את מושג הציטטיסיטט, ורואה ב"רוחות הזמן" ישויות רוחניות ממשיות הפועלות במציאות, המעצבות ומובילות את התרבות האנושית. ראו: R., Steiner, *The Mission of the Individual Folk-Souls in relation to Teutonic Mythology – Eleven lectures given in Christiania (Oslo)*

למרות הביקורת הוטמע במרוצת הזמן המושג "רוח הזמן" בכל תחומי הדעת - בפילוסופיה, בהיסטוריה, בספרות ובביקורת-התרבות.

הדמיון הבין-תרבותי - הרחבה של המושג "רוח הזמן"

המושג "רוח הזמן" מתייחס בדרך כלל לקשרי העומק שבין ענפי התרבות השונים של אותה תרבות ובאותה תקופה היסטורית. לצד זה התברר שקיים דמיון לא רק בענפים שונים של אותה התרבות אלא גם בין תרבויות שונות בנות אותה תקופה. כפי שנראה בהמשך דניאל שליט ראה בדמיון הבין-תרבותי חלק מ"רוח הזמן" והעניק לו פרשנות ייחודית.

הדמיון הבין-תרבותי מעסיק רבות את מדעי הרוח ומחקרים רבים עסוקים בהבנת הדמיון הזה והוא מוסבר בדרך-כלל כהשפעה בין-תרבותית: חד-כיוונית או הדדית.⁴ ההשפעה הזו נתפשת פעמים רבות כמעבר ישיר של מוטיבים או טקסטים מתרבות אחת לרעותה. ישי קיל עסק בסוגיית היחס לתענית בתלמוד הבבלי והוא עמד על הדמיון בין עמדות ייחודיות שבתלמוד הבבלי לעמדות זורואסטריה שרווחו באותה תקופה בבבל. כמו כן, הוא סייג את היכולת המדעית להסיק מסקנות חתוכות:

לחידוד מתודולוגי של טענתי אומר כי אינני מבקש להצביע כאן על "השפעה" של המקורות הזורואסטריים על התלמוד הבבלי או אף על "שאיילה" של מוטיבים כאלו ואחרים [...] אני מבקש להבין את הדיון התלמודי בשאלת התענית בתוך הקשר תרבותי-דתי מסוים וכחלק משיח רחב יותר. הדיון בסוגיית התענית ומניעת מאכל הנשקף מן התלמוד הבבלי והמקורות הזורואסטריים חושף אפוא מבני עומק תרבותיים המשותפים לשתי התרבויות, בין שהתקיימה היכרות אינטימית של החכמים עם התרבות הזורואסטריה בין שלא.⁵

Naomi Koltun-Fromm, Trowbridge. *between 7 and 17 June 1910* (translated by A. H. 1970, 21–36.

4 אם ניקח לדוגמה את חקר ספרות חז"ל - רבים מצביעים על ההשפעה של התרבות הזורואסטריה על עולמם הרוחני של חכמי התלמוד הבבלי. ראו לדוגמה: Y. Elman, "The Other in the Mirror: 8, Iranians and Jews View One Another: Questions of Identity, Conversion, and Exogamy in the Fifth-Century Iranian Empire, Part 1", *Bulletin of the Asia Institute* (2009), pp. 15–26; ישי קיל, "על תענית ומניעת מזון בתלמוד הבבלי לאור האידיאולוגיה הזורואסטריה", *JSIJ* 12 (2013), עמ' 1–28. אחרים מצביעים על השפעתה של הקרבה שבין הנצרות הסורית לחכמי בבל. כמו למשל: Naomi Koltun-Fromm, *Jewish-Christian Conversation in Fourth-Century Persian Mesopotamia: A Reconstructed Conversation*, Judaism in Context 12, NJ 2011. יש המציינים את ההשפעה של הקשרים בין חכמי ארץ ישראל לאבות הכנסייה. נזכיר דוגמות מספר: ד' פלוסר, "קידוש השם בימי בית שני וראשית הנצרות", מלחמת קדש ומרטירולוגיה בתולדות ישראל ובתולדות העמים: קובץ הרצאות שהושמעו בכנס האחד-עשר לעיון בהיסטוריה, ירושלים תשכ"ח, 61–92; מ' הירשמן, המקרא ומדרש: בין חז"ל לאבות-הכנסייה, תל אביב תשנ"ו ועוד.

5 קיל, תענית (ראה הערה 4), עמ' 26–27.

הזהירות המחקרית מלהסיק מסקנות על אודות מעבר של מוטיבים וטקסטים שנקט קיל, וההצעה שלו לתלות את הדמיון בין התופעות ב"מבני עומק תרבותיים" מלמדת שלא תמיד ניתן לתלות דמיון בין תרבויות בהשפעה ישירה. יתר על כן, רבים כבר הצביעו על תופעות תרבותיות דומות המתרחשות במקומות המרוחקים זה מזה. קשה מאוד להעריך שהייתה שם בכלל השפעה בין-תרבותית ומה שהוביל לנסות למצוא מכנה משותף בדרך התפישה והתודעה האנושית.⁶

כפי שנבקש להראות במאמר דניאל שליט עסק בתופעות הללו וביקש להציג תפישה היסטוריוסופית מקיפה ובמסגרתה הוא העניק לתופעות הללו פרשנות דתית.

מאפייני יסוד בהגותו של דניאל שליט

ד"ר דניאל שליט, מוסיקאי מחונן בעל השכלה מוזיקלית ופילוסופית רחבה וחוזר בתשובה, הוא אחד מהוגי הדעות הייחודיים של הציונות הדתית⁷ בעידן ה"פוסט מרכזניקי".⁸ הוא נחשב לאחת הדמויות שאינן רבניות המשפיעות עליה. משנות השמונים הוא החל לפרסם בעיתון "נקודה" מאמרים העוסקים במפגש שבין היהדות לתרבות המערב ובהמשך פרש את משנתו בספרים⁹ ובמאמרים רבים¹⁰ ובהם הוא הציג מארג מובנה¹¹ המתמודד מתוך עמדה מקורית¹² עם המפגש בין עולם התורה המסורתי לחיים בעידן הפוסט-מודרני. מרים וייס וחנן מוזס עמדו על מקורותיה המגוונים של הגותו של שליט. וייס עמדה על השפעתו של הראי"ה קוק על תפישתו ההיסטוריוסופית של שליט. בנוסף היא מצאה דמיון ביוגרפי בינו לרב

6 כמו למשל בתיאורית הסטרוקטורליזם שהציע של שטראוס: C. Lévi-Strauss, *Structural Anthropology*, New York 1967.

7 שגיאה ושוורץ ראו בהתמודדות הדתית עם העולם המודרני כאחד המאפיינים המרכזיים של הציונות הדתית. ראו: א' שגיאה ור' שוורץ (עורכים), מאה שנות ציונות דתית, רמת גן תשס"ג, 9-39; א' רביצקי, "חדש מן התורה? על האורתודוקסיה ועל המודרנה", אמונה בזמנים משתנים: על משנתו של הרב יוסף דב סולובייצ'יק (בעריכת א' שגיאה), ירושלים תשנ"ז, 255-259.

8 במונח הזה השתמש מוזס בעבודת הדוקטורט, ראו: ח' מוזס, "מציונות דתית לדתיות פוסט מודרנית: מגמות ותהליכים בציונות הדתית מאז רצח רביין", עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, תשס"ט, עמ' 213.

9 רוב חיבוריו יצאו לאור בהוצאת תואי, וביניהם: יסודות, קדומים תשנ"ז; לתקופות השנה, קדומים תשמ"ט; חמשת עולמות דוד, קדומים תשמ"ט; כיתרון האור, קדומים תשמ"ט; מעשה ידי יוצר, א-ג, קדומים תש"ן-תשנ"ב; שיחות פנים, קדומים תשנ"ה; אור שבעת הימים, קדומים תשנ"ח; יודע נגן, קדומים תשס"ב; ספר הקניון: המדרוך השלם לקניון העולמי, קדומים תשס"ה; ארץ ושמים, ספר ראשון: פרקי טבע (בעריכת מ' שטרן), ירושלים תשס"ט; ארץ ושמים, ספר שני: פרקי אדם (בעריכת מ' שטרן), ירושלים תשע"א.

10 וייס שהגישה את עבודת הגמר שלה בשנת תשס"ג, ציינה בביבליוגרפיה שלה כשישים מאמרים הגותיים שפרסם שליט עד אותה שנה. ראו: מ' וייס, "האתגר הציוני דתי: מענה פילוסופי על-פי הגותו של דניאל שליט", עבודת גמר, אוניברסיטת בר-אילן, תשס"ז, 161-163.

11 מוזס עומד על שלוש תרומות מרכזיות של שליט שעצבו מגמות הקיימות בציונות הדתית: "הפנמת הצורך בהתחדשות דתית שתכלול אמירה בעלת משמעות אוניברסאלית, הדגשת חיוניותו של הממד האי רציונאלי והמיסטי לכינונם של חיים הוליסטיים ומלאים (ובכלל זה פנייה לשיטות ריפוי אלטרנטיביות וכד') וחידרתן של אופנות 'ירוקות', ערכים סביבתיים ותפיסות אנטי גלובליסטיות להתיישבויות ביו"ש (בעיקר למאחזים ול'גבעות') (מוזס, שליט [ראה הערה 10], 277).

12 על עצמאותו של שליט ראו: וייס, שליט (ראה הערה 12), עמ' 10-11.

דוד הכהן (הרב הנזיר) והצביעה על החשיבה האנלוגית כמאפיין המשותף לשניהם.¹³ מוזס עמד על מקורותיו הקבליים בפרט קבלת הרמח"ל.¹⁴ להגותו יש מאפיינים ייחודיים רבים ובין היתר הוא מנתח תהליכים הנוגעים לחתכים תמטיים בתולדות ההיסטוריה האנושית והיהודית כמו למשל מעמד האישה, תולדות המוזיקה, תולדות מדעי הטבע, תולדות היהדות ומציג הגות היסטוריוסופית¹⁵ שלמה¹⁶ בדרך של הֶצְרָנָה.¹⁷ הגות זו מושתתת על הפרדיגמה הקבלית הקלסית ולפיה קיים פער בין המציאות האלוהית לבין העולם האמפירי, ותפקידו של האדם הוא להשלים את הבריאה האלוהית. מוזס מתמצת את התפישה ההיסטוריוסופית של שליט בדרך הבאה:

סיפור ההיסטוריה הוא תולדות המתח בין רעיון מוביל על זמני לבין פרישתו הנמשכת בזמן. תפיסת ההיסטוריה כרעיון טרנסצנדנטי המתממש בהווה הזמנית אינה דטרמיניסטית מכיוון שהיא מכילה את אלמנט הבחירה החופשית. התוכנית העל זמנית מוצגת לבחירתו של האדם ולשותפותו, היא אינה מוגבלת רק לאופציית השותפות או ההתנכרות, ובכוחה לקבוע גם את אופי השותפות ועיצוב הפרטים. תולדות ההיסטוריה האנושית הנן תולדות צמיחתו ההדרגתית של הסובייקט האנושי האוטונומי, הבשל לפגישה של "פנים בפנים" עם בוראו, כאשר תולדות עם ישראל מהוות את חוט שדרתה הפנימי, הנעלם של ההיסטוריה.¹⁸

13 שוורץ רואה בתפישה האנלוגית של הרב הנזיר ובמשמעות האפיסטמולוגית שהוא העניק לתורת הסוד את אחד השיאים ההגותיים הפילוסופיים שהגיעה אליהם הציונות הדתית. ראו: ד' שוורץ, ציונות דתית: בין הגיון למשיחיות, תל אביב 1999; הנ"ל "היסודות הלוגיים של הדרשנות ההלכתית: גישתו של הרח"ן", ספר הגיון - מחקרים בדרכי חשיבה של חז"ל (בעריכת מ' קופל וע' מרצבך), רמת גן תשנ"ה, 23-63; הנ"ל, "הייתכן הגיון עברי כהגיון לאומי? קטעים בתורת הגיון משל הרב הנזיר", דעת 27 (תשנ"א), 87-109.

14 ראו: וייס, שליט, 1-9, 33-73; מוזס, שליט, 273-277.

15 בחיבורו פרקי ישראל הוא מציע לכנות את תפישתו "היסטוריו-ויזית" ולא היסטוריוסופית: "היסטוריו-ויזיה תהיה הצגת תולדות החזון המוביל את כל המעשים. ההיסטוריוסופיה היא ראיית הכוחות הנסתרים שמאחורי ההיסטוריה, אשר, בסך-הכל - עדיין הם סוג של יש; ההיסטוריו-ויזיה היא זיהוי תמונת הראוי-להיות, הקורא את האדם אליו; ואשר האדם מגיב אליו בהענות, במאמץ, בתרומה, או בהיסוס, בחולשה, בכישלון, בבריחה, בהתנגדות" (פרקי ישראל, מבוא).

16 שליט מודע לביקורת שהועלתה בזמנו על מפעלו של הגל שהציג תפישה היסטוריוסופית שיטתית וכוללת על ההיסטוריה האנושית. ובכל זאת, אין הוא מונע עצמו מלהציג תפיסה מלאה ולנתח את תולדות ההיסטוריה האנושית והישראלית לאורה. ראו: פרקי אדם, 12-13. בחיבורו פרקי ישראל הוא מבטא במפורש על הקושי האישי שלו להעז ולכתוב: "בוהו אנו נוגעים בקושי שבכתיבת הספר הזה. בדרך כלל, ספר נכתב באופן שהוא מנסה להקיף את הנושא המדובר. כך היא הוויתור של השכל האנושי, שהוא מקיף את נושאו [...] מה שאין כן בספר הזה, שנושאו הוא ההתגלות האלוהית, וליתר דיוק, התורה. את התורה אנו מבינים כהארה אחת [...] אבל מיהו שיכול לכתוב על כך? [...] ומה גם כותב השורות האלה, שאין דעתו האישית מסוגלת לכלול אפילו טיפה מהשגי האדם, לרדת לנבכי עצמו, קל וחומר להקיף בדעתו את עניין התורה. ובכן, אני. מה אפשר לעשות? אפשר כמובן, לא לכתוב דבר, או לכתוב ולהתנצל ללא-הרהר על הכתיבה. ההתנצלות היא במקומה, ואני מבקש לזכור אותה; אבל היא בעצם לא מעניינת איש. העיקר הוא בכל-זאת מה שנכתב" (פרקי ישראל, מבוא).

17 על ההצרנה (סכמתיות) כמאפיין בולט בדרכו של שליט ראו: וייס, שליט, 57-58, 141-142.

18 ראו: מוזס, שליט, 278.

וייס מצביעה על הדמיון שבין תפישה זו לדברי הרב קוק הבאים:

יד ההשגחה העליונה שמה משטרה גם בתהלוכות ההיסטוריה האנושית, למען יבוא רוח האדם אל השלמתו, ולעם ישראל שהוא הנושא את דגל השתלמות רוח האדם צוה לעשות מעשים שתמיד יגדילו וישפיעו לשלמות מלוי תעודת העם על ידם.¹⁹

וייס טוענת בעקבות דבריו של איש שלום על הרב קוק²⁰ כי גם מתן פרשנות רוחנית לחומר, לתהליכים פיזיקליים, היסטוריים, תרבותיים וחברתיים ובחינת התהליכים בתחומים האלה המשקפים מגמה גדולה ועליונה משותפים לרב קוק ולשליט.²¹ יתר על כן על פי שניהם:

התרבות האנושית בכל רבגוניותה - בהגות, בספרות ובאמנות ואף בדתות השונות נתפסות כגילוי אלוקי. תפקידה של היהדות להורות על העיקרון המאחד את הפרטים וההיבטים השונים והקובע את משמעותם כגילויים חלקיים של מקור החיים. שכן האלוקות היא המתגלה בטבע ובתרבות ביצירתיות האדם ובעיקר בזו של בן ישראל.²²

קשר נוסף מוצאת וייס בדיוניו של שליט במושג תורת ארץ ישראל, מושג מרכזי שטבע הרב קוק, ולטענתה שליט קיבל על עצמו לעסוק בו "כיעוד אישי"²³ ולברר את משמעותו בדורנו. לצד זה הסתייג שליט עצמו מהעתקת דברי הרב קוק לימינו כפי שהם והביע את הצורך לעדכןם מחדש.²⁴

מהתבוננות בכתביו של שליט עולה שהוא יצר שפה פנימית הכוללת מושגים ומטבעות לשון ייחודיים, כמו דילוגים, רמות, שכבות, קטבים, קוטב אנושי וקוטב אלוהי, סיפורי עומק ועוד. חלק מהמושגים שאוב מתורת הקבלה תוך כדי אקטואליזציה של המושגים, העתקם והרחבתם להקשרים חדשים. כך יצר שליט שפה דתית עדכנית המצליחה להנחיל לציבור מושגים קבליים לצד חשיפה להגות

19 ראו: הראי"ה ב קוק, "השבת", מאמרי הראי"ה, א (בעריכת א' אבינר וד' לנדאו), ירושלים תשמ"ד, עמ' 141.

20 ראו: ב' איש שלום, הרב קוק - בין רציונליזם למיסטיקה, תל אביב תש"ן, 25.

21 ראו: וייס, שליט, 36.

22 מתוך: וייס, שליט, 37. רוזנברג הזכיר שהרב קוק ראה בכל שיטה פילוסופית או דתית ניצוץ של אמת המקיים אותו. ושוורץ הציע לראות את דברי הרב קוק כמשקפים תפיסה לוריאנית של העלאת הניצוצות מקליפותיהן. ראו: ש' רוזנברג, "מבוא להגותו של הראי"ה", יובל אורות (בעריכת ב' איש שלום וש' רוזנברג), ירושלים תשמ"ה, 27; ד' שוורץ, אמונה על פרשת דרכים: בין רעיון למעשה בציונות הדתית, תל אביב תשנ"ו, 180; וייס, שליט, 43.

23 ראו: וייס, שליט, 40.

24 ד' שליט, "מסכת לאומית-תאור-הסטוריו-פוליטית", מוסף "שבת" (ג סיון תשס"ה), מקור ראשון, עמ' 12. בכך הצטרף שליט לדעתם של שוורץ ושגיא שקראו לעדכון תפיסתו של הרב קוק במציאות המשתנה, בתוך: ד' שוורץ וא' שגיא, "המפעל הציוני הדתי לנוכח עולם מודרני - מסת מבוא", מאה שנות (ראה הערה 9), 9-39. וברומה רוזנברג שטען: "בעייתנו היום אינה זהה לבעיה שנדונה על ידי הראי"ה", בתוך: ש' רוזנברג, "מבוא להגותו של הראי"ה", יובל אורות (ראה הערה 24), 74.

מערבית עדכנית.²⁵ אחד המושגים המרכזיים בהגותו הוא המושג "תאורה" שיש לו צירופים מגוונים כמו "מצב תאורה", "תאורה היסטורית".

ה"תאורה" וההיסטוריה על פי דניאל שליט

בעיוניו בתולדות ההיסטוריה האנושית עומד שליט על הקושי להסביר את המעברים החדים בין שלבי ההיסטוריה השונים. למשל במעבר מן הזמן העתיק לעולם הקלסי, למן המאה השישית לפנה"ס החלו להופיע באזורים רחבים באסיה ובאגן הים התיכון תפיסות חדשות המאופיינות בחשיבות המעטה שהן מייחסות לאלים כמו הבודהיזם והג'איניזם (*Jainism*) בהודו, הדאואיזם (*Daoism*) והקונפוציוניזם בסין והפילוסופים הראשונים ביוון (תאלס, אנקסימנדרוס ואנקסימנס ממילטוס).²⁶ מקובל לראות במחקר בתקופה הזאת גם ציון דרך בהפסקת עבודת האלילים בישראל.²⁷ את המעברים החדים בתולדות ההיסטוריה הוא כינה "דילוגים".²⁸ כך גם כניסתו של עם ישראל לעולם האלילי נחשבת בעיניו דילוג ולא תוצאה של העתקה מתרבויות סובבות או כהבשלה אבולוציונית שלהן.²⁹

הדילוג משמש את שליט כביטוי למעבר חד ממערכת למערכת או משלב לשלב גם בתחומים נוספים. בספרו ארץ ושמים: פרקי טבע הוא עוסק בדילוגים הקיימים במערכות הטבע, במעבר מן הדומם לצומח, מן הצומח לחי, ומן החי לאדם.³⁰ בסך הכל הוא מונה שבעה דילוגים למן הבריאה ועד האדם. בדרכו האנלוגית הוא מקיש ממערכות הטבע למערכות הקשורות לאדם וגם שם הוא מצביע על דילוגים. הוא משתמש בדילוג גם לצורך הבחנה בין תפישות שונות. הוא מונה למשל שלושה דילוגים בין רמות התודעה השונות של האדם - השכלי, המוסרי והדתי.³¹

בספרו ארץ ושמים: פרקי ישראל (בדפוס) עומד שליט על ההבחנה בין ארבע תקופות היסטוריות בתולדות ישראל (בית ראשון, בית שני, הגלות והשיבה), המקבילות (כמעט) לארבע תקופות היסטוריות בתולדות העמים (המיתוס, התקופה הקלסית היוונית-רומית, ימי הביניים והזמן החדש). גם כאן הוא מצביע על יחס של דילוג במעבר מתקופה לתקופה.

הדילוגים במהלך ההיסטוריה באים לידי ביטוי לא רק במעברים החדים בין התקופות ההיסטוריות ויש להם ביטוי גם במעברים חדים בתקופות עצמן. בדיון למשל על ביטוייה של תורת הסוד שליט מציין שהמעברים מתורת הסוד של רמ"ק

25 ראו: מוזס, שליט, עמ' 282.
 26 ראו: י' גליקר, עלייתה של הפילוסופיה היוונית, תל אביב תשמ"ג, עמ' 24-31.
 27 ראו: ש' יפת, אמונות ודעות בספר דברי הימים, ירושלים 1977, עמ' 187; י' קויפמן, תולדות האמונה הישראלית, ירושלים תשכ"ז, חלק ו, כרך שלישי, ספר ראשון, עמ' 27.
 28 ראו: פרקי אדם (ראה הערה 11), עמ' 33.
 29 הנ"ל, עמ' 38, 87.
 30 ראו: פרקי טבע (ראה הערה 11), עמ' 50-53.
 31 הנ"ל.

לתורת האר"י וממנו לתורת הסוד של רמח"ל ולחסידות חב"ד, כרוכים בדילוגים וכל אחד מהם מבטא עלייה מהותית יותר אל תוך נסתרות האלוהות.³²

שליט מעיד על עצמו שאת המושג דילוג הוא ינק מן החסידות,³³ והוא מרשה לעצמו להרחיב אותו מעבר להקשריו המקוריים בגלל מקומו ברצף ההיסטורי בסוף הזמן החדש. לטענתו, כל עוד לא נוצרה התמונה ההיסטורית המלאה אי אפשר היה לעמוד על משמעותו המלאה של המושג וכיום יש לנו אפשרות כזו.³⁴ לצד המונח דילוג טבע שליט את המונח "התלבשות" ואף הוא יונק ממקורות החסידות. כדי להבהיר את החיבור מחדש של השלבים ההיסטוריים השונים ליחידה אורגנית הכוללת הפכים וניגודים.³⁵

מה מחולל את הדילוגים הללו? בספרו ארץ ושמים: פרקי טבע הוא טוען שהדילוגים מן הדומם ועד האדם הם למעשה המשך של הבריאה שהייתה כשלעצמה דילוג של יש מאין. גם כאן הוא משתמש בתורת הסוד³⁶ ורואה בשלבים השונים ביטוי לשבירת כלים שבה "האינסופיות האלוהית יורדת אל תוך הכלים הביולוגיים המוגבלים".³⁷ את מקורם של הדילוגים ההיסטוריים מחבר שליט למושג "תאורה":

ספר זה תומך בהשקפה שקבוצות, ויותר מזה: תקופות היסטוריות, הן ישויות ממשיות, אשר היחידים מייצגים אותן. התקופות למיניהן, "רוחות הזמן", הן "תאורות היסטוריות", ולמעשה, כפי שנראה להלן, הארות מגבוה, מן המקור האלוהי.³⁸

ההתערבות האלוהית בבריאה עומדת אפוא לא רק מאחורי הדילוגים במערכות הטבע ובתולדות האנושות אלא גם קובעת את "רוח הזמן" של אותה תקופה. יש

32 ראו: פרקי ישראל, מבוא. במקום אחר עמד שליט על ארבעה דילוגים בהופעת תורת הסוד בישראל בתקופות היסטוריות שונות: ספרות ההיכלות והמרכבה, ספר הזוהר, קבלת האר"י והחסידות. לטעמו, ארבעה דילוגים מבטאים את גילוי שם האל: "ארבע עליות-אל-מעבר, ארבעה דילוגים, בסוד ד' אותיות השם" (הנ"ל, "עלייה צורך ירידה: על הופעות דעת האלוהים בתולדות ישראל", מעשה חשב, א [תשע"ו], עמ' 133).

33 בחסידות המושג דילוג הפוך בכיוונו והוא מלמעלה למטה, כמו בדברי ר' הלל מפאריש: "בעניין הדילוגים, דילוג אחד מעצמות לאין-סוף, ודילוג השני באור אין-סוף לרשימה וקו, ודילוג שלישי מקו לעשר ספירות עד העשייה" (ליקוטי הגהות לספר התניא, ברוקלין תשל"ד, עמ' פט). ואילו אצל שליט הדילוגים הם תמיד מלמטה למעלה, ממערכת פשוטה למורכבת ומתקופה קדומה למאוחרת. השימוש שעושה שליט במושגים מתורת הסוד ומן החסידות לא יכול להיחשב כ"עיטורים" כמו שטען קפלן בדבר השימוש שעושה הרב סולובייצ'יק במונחים קבליים. שליט רואה בתורת הסוד ובחסידות חלקים של התורה שבשלב ההיסטורי הנוכחי אמורים לשמש מקור יניקה יחד עם כל חלקיה האחרים. ראו: וייס, שליט, עמ' 141-142; ל' קפלן, "מוטיבים קבליים בהגותו של הרב סולובייצ'יק: משמעותיים או עיטוריים?", אמונה בזמנים משתנים (ראה הערה 9), עמ' 75-93.

34 ראו: פרקי אדם, עמ' 35-36.

35 ראו: פרקי טבע, עמ' 58, 150, 231.

36 ראו: פרקי טבע, עמ' 156.

37 ראו: פרקי טבע, עמ' 223.

38 ראו: פרקי ישראל, מבוא (בדפוס).

אמנם לעמים וליחידים חירות לבחור את דרכם ובכל זאת "התאורה ההיסטורית" נקבעת מבחויץ.

שליט נדרש לתמצת את "תרומתו הסגולית של ישראל" (שם) והוא ממקד אותה בביטויים שנוצרו בתוך עם ישראל כתוצאה מההתגלות האלוהית בהיסטוריה. לטעמו, עם ישראל תרם לא רק אמונה דתית:

אלא יצרה טיפוס-אדם, מרכז גיאוגרפי - ארץ, עם, מלכות והיסטוריה, במילה אחת: נוכחות אלוהית בהיסטוריה. וגם כאשר הסתלקה הנוכחות הגלויה, הנבואית, באו במקומה אופני התגלות עקיפים יותר, וכל אלה השפיעו, הובילו והנחו, גם בהעדר הנוכחות האלוהית הגלויה, את עם ישראל עד ליום הזה.³⁹

אלא שההשפעה של הנוכחות האלוהית על עם ישראל השפיעה גם על תולדות האנושות כולה:

ובצורה עקיפה ונסתרת זאת הובילה ומובילה ההווה האלוהית לא את העם הזה בלבד אלא את האדם בכלל; גם "היום הזה" הפוסט מודרני הוא גילוי שלה, או יותר נכון: העדר-גילוי, אבל שלה; ואין מניעה לפניה להתגלות שוב, לגלות את כוחה, הגואל את הווית האדם.⁴⁰

במילים אחרות פניה של ההיסטוריה האנושית כולה אינם אלא פרי "חילופי-התאורה"⁴¹ או "שינויי התאורה"⁴² האלוהית בעולם. את מבנה ההיסטוריה האנושית והתנועתיות שלה קובעת ההארות האלוהיות בעולם: "כל תאורה כזאת יוצרת טיפוס-אדם, טיפוס תרבותי ועמים, טיפוס מדע והתארגנות חברתית ומדינית. כל עם ותרבות מקבלים את ההארה הזאת בדרכם. אבל כל ההארות הן חלקים של מבנה אחד, שהוא הארה אחת לכלל האדם, שיש לה מרכז מיוחד בישראל".⁴³

את הביטוי הבולט של ההארה האלוהית בהיסטוריה מוצא שליט בגילויים השונים של התורה. התורה לעצמה היא ביטוי להתגלות האל ובה מצויים כל מרכיבי התוכן המשמעותיים לאנושות: "ואשר על כן בכוחה להזריח מתוכה גם את ההארה

39 ראו: פרקי ישראל, מבוא (בדפוס).

40 הנ"ל.

41 במושג הזה משתמש שליט בהקשר להשתנות בעיצוב דמותו של דוד במהלך הזמן. הוא עמד על השינוי הגדול בעיצוב דמותו של דוד בתנ"ך לעומת עיצוב דמותו בספרות חז"ל. הוא אף ראה אותו במקביל להשתנות בטיפוסי האדם ביוון הקדומה מן המשוררים כמו הומרוס והסידוס אל הפילוסופים כמו תאלס והבאים אחריו עד סוקרטס, אפלטון ואריסטו. כדאי להביא כמה משפטים חשובים מדבריו המתבהרים לאור הדין: "אין חז"ל הופכים את דמותו של דוד על פיה, או משנים אותה חלילה לפי טעם הדור. לא: הם דורשים אותה - ופירושו של דבר הוא, שהם, כביכול, מצביעים על ממדים, שהיו קיימים גם בדמות הקודמת, אלא, שהיו קיימים במובלע, ברקע, ולא מצאו ביטוי מפורש". ראו: ד' שליט, חמשת עולמות דוד, ישראל תשס"ט, עמ' 29-30.

42 מטבע לשון זו נזכרת בהקשר להסבר חמשת העיצובים השונים של דוד במהלך ההיסטוריה על פי תורת הסוד, ראו: חמשת עולמות דוד, עמ' 46.

43 ראו: פרקי ישראל, מבוא (בדפוס).

הנוגעת לזמננו" (שם). במילים אחרות המקום המובהק ביותר שבו באה לידי ביטוי התאורה ההיסטורית הוא גילוי התורה המאפיינים את התקופות ההיסטוריות השונות. למשל, בימי התנ"ך - נבואה; בבית שני - החכמה; בימי הביניים - תורת הסוד; בעת החדשה - תורת ארץ-ישראל.

גם את היחס שבין ההיסטוריה הישראלית להיסטוריה האנושית שליט מציע בדרכו הסכמתית לראות דרך התאורה ההיסטורית. ימי התנ"ך המוארים באור של התגלות ישירה של האל בנבואה מקבילים לתרבות המיתוס במזרח הקדום; ימי בית שני שבהם הסתלקה התאורה הישירה והופיעה החכמה והתורה שבעל-פה מקבילים ללוגוס שהופיע בעולם הקלסי; התאורה של ימי הביניים הניבה את ארון הספרים היהודי בגלויות השונות ובראשם את הפילוסופיה היהודית ותורת הסוד ובתרבות האנושית הניבה התאורה של ימי הביניים בפריחתן של הנצרות והאסלאם; החסידות, תורת הרב קוק והשיבה לארץ בעת החדשה מקבילים להשכלה, לנאורות, וללאומיות של הזמן החדש ערב המשבר הנוכחי.⁴⁴

ביטוי לתפישה המקבילה בין תולדות ישראל לתולדות האנושות ומבארת את ההקבלה בנוכחות האל בעולמו ניתן למצוא בדברי ר' צדוק הכהן מלובלין:

ולעולם כפי הנהגת התורה בישראל כן הוא הנהגתו ית' כל העולמות, ואף האומות מתנהגים כן לעומת זה. וכל ריבוי ע"ז אצלם וחרטומים ומכשפים היה כל זמן שהיה גילוי שכינה בישראל, ומשנסתלקה והתחיל תושבע"פ, התחיל ג"כ אצלם חכמת יונית שהיא חכמה אנושית. כי התחלת אנכה"ג היא בתחילת מלכות יון שאז היתה חתימת הנבואה.⁴⁵

אלא ששליט כדרכו מרחיב את התפישה הזו ומצביע על דוגמות החובקות את כל שלבי ההיסטוריה.

ביטוי נוסף של מצבי התאורה הוא מעמד האישה ומערכת היחסים בין האישה לאישה לאורך ההיסטוריה. הוא מנתח את מעמד האישה בתקופה המיתית ומציג אותה כפועל יוצא של ההארה באותה תקופה ובתקופות ההיסטוריות האחרות:

תקופות חדשות בהיסטוריה אינן שרירות לב מקרית, כי אם הארה חדשה, גילוי אור חדש בעולם, המקדם את האדם מגלמיות לשכלול, כאשר לעולם תקופות קודמות מכינות ותומכות בחדשות. וכך, גם שינויים במעמד האישה בתרבות הכללית מעידים על "שינוי תאורה" השגחתית בעולם.⁴⁶

44 בהקבלה הזו הוא עוסק בהרחבה בשני חיבוריו פרקי אדם ופרקי ישראל.

45 ר' צדוק הכהן מלובלין, רסיסי לילה, בני ברק תשכ"ז, עמ' 161.

46 ראו: שליט, אור שבעת הימים, עמ' 79.

ביטוי אחר של התאורה ההיסטורית הוא הופעתם של מנהיגים בעלי שאר רוח במקומות שונים בעולם בתקופה הזאת המשקפים דמיון רב. כמו למשל הראי"ה קוק בישראל, ורודולף שטיינר באירופה (מייסד האנתרופוסופיה) ושרי אורובינדו בהודו (מייסד היוגה). שליט עמד על כמה קווי דמיון ביניהם וכתב⁴⁷ כך:

שלושתם היו דמויות-על של אומותיהם, שלושתם היו חוזי-נסתר, אבל מעורבים בם בחינוך ובמדיניות; ושלושתם בעלי תודעה היסטורית, ושלושתם בישרו שהאדם נקרא לעלות למדרגת-הווייה חדשה - וגם הזהירו שאם לא ייענה לקריאה הזאת - הוא עלול להידרדר לתהום; ואכן, אחרי קריאותיהם להתחדשות באה השואה.⁴⁸

ובמקום אחר הוא ראה בשלושת החוזים הללו תופעה מקבילה:

ברור לי שה"שלישיה" הרב קוק, שטיינר ואורובינדו, עם כל ההבדלים שביניהם, הם התרוממות-רוח אחת של האדם בשלש תרבויות ייצוגיות במקביל. ואולי מעין אזהרה לפני הירידה הגדולה. שלושתם חזו סף של עליית-רוח חסרת-תקדים של האדם, אבל הזהירו שאם לא תתממש העליה, תבוא נפילה; שלושתם הספיקו לחוות את עליית הנאציזם ולהתריע מפניו.⁴⁹

בהקשר אחר עמד שליט על ההבדלים בין שלוש הדמויות הללו, ומצא בכל אחת מהן את הדרך המיוחדת שבה כל תרבות קלטה את התאורה ההיסטורית.⁵⁰

מושגים הנלווים ל"תאורה ההיסטורית"

במהלך עבודותיו מציע שליט מושגים נוספים סביב המושג תאורה היסטורית כמו המושג "הארות משנה". למושג זה הוא נזקק כדי ליישב סתירה הנוצרת בעקבות תפישת התאורה ההיסטורית. לשיטתו, הצגת השינויים ההיסטוריים כפרי של נוכחות אלוהית יוצרת סתירה בין האינסופיות והעל-זמניות של האלוהות לבין ביטוייה החלקיים לאורך הזמן. כדי ליישב אותה הוא מציע את המושג "הארות-משנה":

אכן, ביסודה, ההארה היא מעבר לזמנים, אבל היא עצמה מייסדת עתים וזמנים, על-ידי הארות-משנה, הבאות כולן לבנות בניין היסטורי שיכיל את

47 על הדמיון בין הדמויות הללו שליט עמד במבוא לתרגום כתביו של שרי אורובינדו לעברית שבינתיים לא יצא לאור, ולמעט תכתובת פרטית (ראה בהערות הבאות) הוא עדיין לא פרסם דבר.

48 התכתבות ביננו מתאריך 20/6/2016.

49 התכתבות ביננו מתאריך 3/3/2016.

50 בתוך המבוא לתרגום כתביו של אורובינדו (טרם פורסם).

האור שמעבר לזמנים. (כמו שכל חלקי יצירה מוסיקלית, כל תו וכל תנועה-שבזמן, נושאים יחד איכות אחת שמעבר לכולם, שמעבר לזמן המוסיקלי).⁵¹

בעת ניתוח היחס בין התקופות ההיסטוריות טובע שליט מושגים נוספים הקשורים למושג התאורה ההיסטורית. ההשוואה בין ימי התנ"ך המוארים באור הנבואה לימי בית שני שבהם יש הסתרה של הגילוי הנבואי, מעלה שמדובר בתקופות היסטוריות הפוכות ומנוגדות. לטענתו, דווקא ההופכיות יוצרת הזדקקות של התקופה המאוחרת לקודמת. חז"ל אמנם יצרו יצירות חדשות, אבל תוך כדי קשב רגיש למקרא. הוא דימה את היחס הזה במונחים קבליים הקשורים לאור:

היזקקות הכלי לאור (ובלשון הזוהר, ייחוד, כמו ייחוד בינה עם חכמה, ייחוד קודשא בריך הוא ושכינתיה). בלשון קבלית נוספת אפשר לקרוא לתקופת הנבואה בשם "אור ישר", ולתקופת החכמים בשם "אור חוזר"... הקשר וההיזקקות בין שני ההפכים האלה – בין ההתגלות [בתנ"ך] ללימוד [של החכמים], בין ההשראה ליישום, שהוא למעשה גם הקשר בין תורה מלמעלה לבין תורה מלמטה או מבפנים, בין "אור ישר" לבין "אור חוזר" – הוא היסוד המעמיד של כל תולדות העם מעתה ואילך, לכל אורכן.⁵²

שימוש נוסף במונחים קבליים תוך כדי ניתוח ההיסטוריה האנושית על פי מצבי התאורה עושה שליט במונח הקבלי נסירה. הוא מעתיק אותו מהקשרו המקורי ומנתח לאורו את הישגיה של האנושות למן התקופה הקלסית ואילך. בפרט בשלביה המאוחרים של ההיסטוריה האנושית שבה הייתה פריצה גדולה של הידע היצירה האנושיים. פריצה זו התאפשרה לשיטתו בזכות צמצום של הנוכחות הגלויה של האל בעולם. הדבר אפשר לאוטונומיה האנושית לבוא לידי ביטוי מלא. הוא משתמש במונח נסירה וטוען כך:

מזווית יהודית, יכול תהליך אוטונומיזציה זה לכל ארכו, מיוון ואילך - להיקרא בשם "נסירה", תהליך היפרדותו של האדם מרחם-הולדותו האלוהי. תהליך זה של יציאת האדם לעצמאות, נתפס במחשבת ישראל כהשגחתי, כמתנות האלוהים לצלם-האלוהים. לא לותר ולא הרנסנס עשו את המפעל; היתה זאת "הארה היסטורית" השגחתיית שהם ביטאו וגילו; רוח-זמן אלוהית חדשה בעולם שהביאה לכל התופעות האלה.⁵³

51 ראו: פרקי ישראל, מבוא (בדפוס).

52 הנ"ל.

53 ראו: פרקי אדם, עמ' 152.

גם בקטע זה כמו במבוא לחיבור פרקי ישראל שליט מזהה את "התאורה ההיסטורית" עם "רוח הזמן", אלא שכאן הוא מכנה אותה "אלוהית" ללמדנו שלפי תפישתו "רוח הזמן" היא פרי השגחת האל על הזמן. ניכר מקטע זה ששליט רואה את עצמו חופשי בשימוש במונחים קבליים כמו במונחים מערביים והוא מרחיב, מעמיק, ומעתיק אותם להקשרים חדשים ואקטואליים.

האטימולוגיה של המושג תאורה היסטורית

לאור מושגי המשנה הנלווים למושג תאורה היסטורית היינו מצפים שגם המושג המרכזי "תאורה" יבטא הרחבה של מונח קבלי. המושג "תאורה" רווח בעברית המודרנית והוא קשור למערכת מלאכותית של אורות הנוצרת בדרך כלל באמצעות חשמל. יש בו אמנם שימוש לפני המצאת החשמל כמו שאבן שושן מציין.⁵⁴ ובכל זאת נראה ששליט השתמש במושג במובנו המודרני⁵⁵ ובכך הדגיש את ההתערבות האלוהית במהלך ההיסטוריה האנושית. המונח עצמו משתלב היטב במערכת המושגים הקבלית ששליט משתמש בה, בפרט זו של האר"י שהרבתה להשתמש במושג אור ונגזרותיו.

התאורה ההיסטורית וההשפעה הבין-תרבותית

וכאן אנו באים לנקודה שבה פתחנו את הדברים. תפישת ההיסטוריה כביטוי של הארות אלוהיות שומטת לשיטתו של שליט את הצורך לתרץ את הדמיון הבין-תרבותי בהשפעתה של תרבות אחת על רעותה. אם התופעות התרבותיות הן פועל יוצא של מצב התאורה ההיסטורי ממילא, ייתכן שבשני קצוות שונים של העולם (כמו בשתי תרבויות שכנות) או בין בני אותה תרבות, יופיעו אותם גילויי רוח ודרכי מחשבה בלא שתידרש זיקה ישירה ביניהן. למשל על המושגים שנחשבים השפעה יהודית על הדתות המונותאיסטיות (הנצרות והאסלאם), כמו צלם אלוהים, חטא, תשובה, גאולה אומר שליט: "לא מדובר כאן 'בהשפעה יהודית', אלא במשהו יסודי הרבה יותר: השפעת ההתגלות-שמעבר על האדם, שלו היא מיועדת".⁵⁶ בדומה לכך את הקשר בין התפישה הרציונלית ביוון וברומי לבין החשיבה המשפטית בספרות חז"ל, שרבים ניסו להסביר בדרך של השפעה ישירה בין התרבויות הוא מטעים:

ההשפעה לא היתה בהכרח ישירה: יון הקדומה, למשל, לא הכירה את ישראל, ולא בהשפעת ישראל יצאה לדרך הרציונלית והאוטונומית שלה. אלא

54 ראו: א' אבן שושן, "תאורה", המלון החדש, ד, ירושלים 1993, עמ' 1429.
 55 משיחה שקיימתי אִתּוֹ עֵלֶּה שֶׁאֵת הַמוֹשֵׁג תְּאוֹרָה הוּא שֶׁאֵב מֵעוֹלָם הַתְּאוֹרָה הַמִּדְרָגִי וְלֹא מֵעוֹלָם הַסּוּד.
 56 ראו: פרקי האדם, עמ' 116.

שההארה האלוהית משפיעה בכל עם ולשון לפי מצבם ובזמנם; ההשפעה אינה בהכרח ישירה ומיידית אלא יכולה להיות עקיפה.⁵⁷

אין הדבר אומר שלא קיים בכלל מרכיב של השפעה בין התרבויות. אמנם בחיבור אור שבעת הימים מתייחס שליט לשאלת ההשפעה של עם ישראל על העמים ושם הוא אינו מבטל את האפשרות שקיימת השפעה ישירה או עקיפה בפרט של עם ישראל על האנושות בכללה:

אכן, ההיסטוריה "הפנימית" של עם ישראל כמעט נעלמת בתוך ההיסטוריה הכללית; אבל כשם שכוחות השכינה הנעלמים מניעים את ההיסטוריה, כך משפיעה ההיסטוריה הנעלמה של עם ישראל על ההיסטוריה הכללית. ואפילו עצם ההשפעה הזאת היא ברובה נעלמת אם כי רעיונות כמו הקדמה ההיסטורית בכלל וההתקדמות המוסרית של האדם בפרט - הם השפעות ידועות למדי, ישירות או עקיפות, של נוכחות עם ישראל בהיסטוריה.⁵⁸

במקום אחר הוא מטעים כי ההכרה בנוכחות האל בהיסטוריה האנושית מחייבת את עולם התורה להתמודד עם מצב התאורה החדש ולהגיב אליו. וזאת, מכיוון שקיים אימוץ בלתי מודע של נורמות מהתרבות הכללית אל תוך עם ישראל הדורש בירור וזיכרון. לשינויים הדרמטיים למשל במעמד האישה בעת החדשה שהם פרי של מצב התאורה החדש יש להגיב לדעתו באופן מכוון ומתוך עמדה חיובית:

גם שינויים במעמד האשה בתרבות הכללית מעידים על "שינוי תאורה" השגחתית בעולם וראויים להכרה מתאימה מצד תורה שבעל-פה – ולבירור הגירסה הפנימית של אותה התפתחות. ובירור כזה ראוי להיעשות לא רק כדיעבד, כאשר קהילת התורה מאמצת, כמעט בלא-יודעין, נורמות של התרבות הכללית, אלא באופן הרבה יותר מודע ומכוון. כי לא התרבות הכללית היא הדוחפת כאן את התורה, אלא כל כולו של השינוי הוא הנהגתי, השגחתי, וקהילת התורה חייבת את הבירור לעצמה.⁵⁹

מן הדברים הללו עולה כי חלק מהנורמות והמגמות התרבותיות נוצרות בהשפעה של תרבות אחת על רעותה, ובמקרה הנדון בהשפעה של תרבות המערב על התרבות הישראלית. ובכל זאת מקורן של הנורמות והנטיות הללו בתרבות המערב הוא מצב התאורה ההיסטורית בימינו.

57 ראו: פרקי אדם, עמ' 116.

58 ראו: אור שבעת הימים, עמ' 57.

59 ראו: אור שבעת הימים, עמ' 79.

אם כן, יוצא שתפיסתו ההיסטוריוסופית של שליט מעניקה פשר דתי לתופעות של דמיון בין תרבותי. היא מעמידה את התגלות האל בהיסטוריה בהיותה מחוללת של השינויים ההיסטוריים, ושל התופעות התרבותיות ומגמות הרוח המייחדות כל שעה. מה שהרדר והגל כינו "רוח הזמן" אינו אלא ביטוי של אותה תאורה שיוצרת ההתגלות. הקשרים הבין-תרבותיים והפנים-תרבותיים שאותם עמלים החוקרים לחשוף יכולים להיחשב לאור תפישתו של שליט כביטוי של אותה תאורה.

H e m d a ' a t

Editors

Dr. Esther Azulay
Dr. Yeshaya Ben-Pazi

HEMDAT HADAROM

P.O.B. 412, Netivot 80200, Tel. 08-9937666, Fax. 08-9945532
ISSN 0793-3994